

7. Mishchuk L. I. Teoriia i praktyka profesiinoi pidhotovky sotsialnoho pedahoha: monohrafiia / Mishchuk L. I. – Hlukhiv, 2011. – 116 s.
8. Nemov R. S. Psihologiya: slovar-spravochnik. Ch. 2. / Nemov R. S. – Moskva, 2003. – 352 s.
9. Novejsnij filosofskij slovar / sost. A. A. Gricalo. – Minsk, 1998. – 896 s.
10. Pedagogika / pod red. Yu. K. Babanskogo. – Moskva, 1988. – 432 s.
11. Postalyuk N. Yu. Tvorcheskij stil deyatel'nosti. Pedagogicheskij aspekt / Postalyuk N. Yu. – Kazan, 1989. – 200 s.
12. Filosofskij enciklopedicheskij slovar / pod red. E. F. Gubskogo, G.V. Korableva, V. A. Lutchenko. – Moskva, 2006. – 576 s.
13. Harchenko S. Ya. Didakticheskie osnovy podgotovki studentov k socialno-pedagogicheskoy deyatel'nosti / Harchenko S. Ya. – Lugansk, 1999. – 138 s.
14. Yakovleva N. M. Teoriya i praktika podgotovki budushhego uchitelya k tvorcheskomu resheniyu vospitatel'nykh zadach : dis. ... d-ra ped. nauk :13.00.01 / Yakovleva N. M. – Chelyabinsk, 1992. – 403 s.
15. Yakuba Yu. A. Svyaz teoreticheskogo i proizvodstvennogo obucheniya v srednih proftehuchilishah / Yakuba Yu. A. – Moskva, 1986. – S. 18.

УДК 378.091.21:39

DOI 10.31652/2415-7872-2020-63-81-85

ФОРМУВАННЯ В МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЕТНОПЕДАГОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

О. В. Волошина, orcid.org/0000-0002-9977-7682

К. В. Мнишенко, orcid.org/0000-0003-4640-9568

У статті обґрунтовано необхідність етнопедагогічної підготовки майбутніх учителів як необхідної складової професійної компетентності з метою використання етнокультурного потенціалу для підвищення ефективності освітнього процесу в школі та залучення учнів до національної культури народу. Виокремлено фундаментальні характеристики й основні принципи етнопедагогіки; досліджено її загальнолюдська, гуманістична спрямованість. Проведено аналіз і співвіднесення прогресивних ідей етнопедагогіки з проблематикою гуманізації освіти; обґрунтовано багатий потенціал народних педагогічних традицій в здійсненні гуманістично орієнтованого виховання. У статті схарактеризовано методи виховання в етнопедагогіці: прислів'я і приказки, загадки, пісні, казки.

Ключові слова: народна педагогіка, етнопедагогіка, етнопедагогічна компетентність майбутнього вчителя, етнопедагогічна підготовка, цінності етнопедагогіки.

FORMATION OF ETHNO-PEDAGOGICAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

O. Voloshyna, K. Mnyshenko

The article substantiates the need for ethno-pedagogical training of future teachers as a necessary component of professional competence in order to use ethno-cultural potential to increase the efficiency of the educational process at school and to attract students to the national culture of the people. We consider ethno-pedagogical competence as a student's knowledge and skills in the field of folk pedagogy and ethno-pedagogy. Ethno-pedagogical competence is manifested in the following educational competences: knowledge about folk pedagogy, knowledge about ethno-pedagogy as a science, knowledge about pedagogical activity of the future teacher; ethno-pedagogical set of skills. The basic characteristics and basic principles of ethnopedagogy are distinguished; its universal, humanistic orientation has been investigated. The analysis and correlation of progressive ideas of ethno-pedagogy with the problems of humanization of education are conducted; the rich potential of folk pedagogical traditions in realization of humanistic oriented education is substantiated. The article describes the methods of education in ethno-pedagogy: proverbs and sayings, riddles, songs. The directions of formation of the ethno-pedagogical competence of the future teacher include: studying of the history, culture of their country, folk customs and traditions of the people, national character, development of national consciousness; acquaintance with the peculiarities, content, principles, methods and education tools in folk pedagogy and ethno-pedagogy; formation of creative approaches to understanding of folk-pedagogical experience, formation of abilities and skills of use of folk-pedagogical approaches in education; formation of the motivational sphere of ethno-pedagogical activity.

Keywords: folk pedagogy, ethno-pedagogy, ethno-pedagogical competence of future teacher, ethno-pedagogical training, values of ethno-pedagogy.

На сучасному етапі розвитку суспільства одним із завдань освіти є гуманізація освітнього процесу. Гуманістично орієнтоване виховання спрямоване на формування людини, особистості, громадянина через засвоєння загальнолюдських, особистісних, громадянських цінностей. Завдання виховання полягає не

тільки в тому, щоб збільшити обсяг знань і сформувати певні компетенції, а, перш за все, у тому, щоб загальнолюдські цінності стали особистісною спрямованістю учнів.

Сьогодні немає розподілу на навчальний і виховний процес, його розглядають як єдиний освітній процес. Отже, виховання доцільно розглядати не як самостійну діяльність, а як функцію, притаманну будь-якій педагогічній діяльності. Не можна навчати не виховуючи, а виховувати не навчаючи, адже відношення, ставлення неможливо «передати» як знання, їх можливо лише пережити в процесі взаємодії з іншими людьми. Основними засобами виховання є діяльність і спілкування.

Важливим напрямом у вихованні підростаючого покоління, на наш погляд, може стати використання в освітньому процесі культурної спадщини народу, загальнолюдські цінності якого є значущими при вирішенні багатьох питань. Народна педагогіка є своєрідною філософією в галузі виховання дітей, що сформувалася на основі колективної творчості багатьох поколінь; це невичерпне джерело педагогічних ідей.

Аналіз психолого-педагогічної літератури і практики педагогічної освіти свідчить, що останнім часом широко застосовується етнопедагогічний підхід у підготовці майбутнього вчителя, який передбачає, з одного боку, врахування культурно-історичних традицій народу, сформованих народною педагогікою, а з іншого – особистісне засвоєння студентом етнопедагогічних цінностей, знань і умінь виховання підростаючих поколінь як представників певного етносу. Це знайшло своє відображення в працях Г. Волкова, В. Кононенка, Н. Лисенка, В. Ніколаєва, В. Мосіяшенка, Є. Приступи, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, Т. Усатенка, Г. Філіпчука, М. Хайруддінова, М. Харитонова.

Мета статті полягає в обґрунтованні необхідності формування етнопедагогічної компетенції майбутнього вчителя як необхідної складової професійної компетентності з метою використання етнокультурного потенціалу для підвищення ефективності освітнього процесу в школі.

Сьогодні можемо спостерігати негативне явище, коли модель поведінки людини, приклад моральності й доброчесності, представлений сучасною масовою культурою, а також і західною, суттєво відрізняється від ідеалу, заснованого на витоках культури нашого народу. У цьому контексті хотілося б відзначити думку Г. Волкова про вплив прикладу-ідеалу: приклад-ідеал уособлюється в усіх складових народної педагогіки: це і фольклор, в якому зазначений «талант високої моральності», і традиції, що охоплюють народне мистецтво і працю. У своїй науковій роботі «Етнопедагогіка» Г. Волков попереджує про те, що негативний приклад може нести страшні наслідки, особливо якщо йдеться про формування майбутніх громадян країни [1].

Сучасна молодь, на жаль, забуває про ті значущі особливості українського народу, що роблять його унікальним і неповторним. Найкращі риси нашого національного характеру повинні передаватися із покоління в покоління, вони знайшли своє відображення у фольклорі.

Перенесення західних стандартів навчання на національну систему освіти – проблема, від якої застерігав ще К. Ушинський, не втрачає актуальності і в XXI столітті. Незважаючи на багатий багаторічний досвід вітчизняної системи освіти, переважає орієнтація на зарубіжний досвід навчання. Така тенденція витісняє народну педагогіку з усіма її складовими, зменшує її присутність у вітчизняній системі освіти, а це негативно позначається на вихованні підростаючих поколінь. Освіта, що не враховує специфіку національної самосвідомості, не може бути професійною, оскільки формується у відриві від педагогічної культури народу [2, с.132].

Уважаємо, що формування етнокультурної компетентності та виховання етнокультурних відносин є найважливішим стратегічним завданням освіти XXI століття.

Етнокультурне виховання – це процес, в якому цілі, завдання, зміст, технології виховання орієнтовані на розвиток і соціалізацію особистості як суб'єкта етносу і як громадянина. На нашу думку, основними складовими формування етнокультурної компетентності учнів є створення умов для цілісного розвитку особистості дитини через залучення до традиційної народної культури; виховання і повагу до культури міжнародного спілкування, толерантності, вміння взаємодіяти з навколишнім світом, а також створення педагогічних умов формування етнокультурних компетенцій.

Педагог XXI століття повинен розуміти, що виховання сучасних дітей на матеріалі традиційної національної культури, відновлення системи наступності народних традицій є одним із способів подолання кризової ситуації в суспільстві [3, с.67].

Етнопедагогічна культура самого вчителя залежить від рівня засвоєння традиційної педагогічної культури суспільства; тому сучасний педагог має розуміти необхідність вивчення народної педагогіки, етнопедагогіки. Особливо важливою є орієнтація вчителів не на пряму екстраполяцію народно-виховного досвіду в сучасну педагогічну дійсність, що, на жаль, нерідко відбувається, а на формування на основі творчого осмислення спадщини попередніх поколінь педагогічних ідей та підходів в організації освітнього процесу та підвищення його ефективності. Отже, етнопедагогічна компетентність є однією із важливих

складових професійної культури сучасного педагога, оскільки для суспільства зростає значущість саме етнонаціональної складової особистості.

Етнопедагогічна компетентність – це володіння студентом знаннями і вміннями в галузі народної педагогіки й етнопедагогіки. Етнопедагогічна компетентність зосереджена в таких освітніх компетенціях: знання про народну педагогіку, знання про етнопедагогіку як науку, знання про педагогічну діяльність майбутнього вчителя; сукупність етнопедагогічних умінь.

На нашу думку, етнопедагогічна компетентність майбутнього вчителя є гнучким, динамічним явищем, що коригується зі змінами умов і педагогічних завдань, комплексом компетенцій, які забезпечують високу ефективність професійної діяльності. Ці компетенції співвідносяться, вони взаємопов'язані: цінності, знання і вміння виступають як регулятори дій майбутнього педагога, вони закріплюються в педагогічній майстерності, такті, особистісних якостях, принципах життя, у внутрішньому світі людини, динамічній взаємодії, взаєминах із навколишнім середовищем. У своїй сукупності знання і вміння сприяють осмисленню значущості етнопедагогічної підготовки. Рівень сформованості етнопедагогічної компетентності визначається діяльністю вчителя і відображає рівень його знань, оскільки вміння і навички є матеріалізованими знаннями.

Виокремимо основні напрями формування етнопедагогічної компетентності майбутнього вчителя:

- вивчення історії, культури своєї країни, народних звичаїв і традицій, національного характеру, розвиток національної самосвідомості;
- ознайомлення з особливостями, змістом, принципами, методами і засобами виховання народної педагогіки;
- формування творчих підходів до осмислення народно-педагогічного досвіду, формування компетенцій щодо застосування народно-педагогічних підходів на практиці;
- формування мотиваційної сфери етнопедагогічної діяльності.

Отже, значне місце у формуванні етнопедагогічної компетентності студентів має бути відведено дисциплінам соціально-гуманітарного циклу. Вивчення історії різних народів, духовної і матеріальної культури сприятиме зміцненню етнокультурної складової освіти. Уважаємо, що при вивченні педагогічних дисциплін необхідно особливу увагу приділити дослідженню виховного потенціалу етнопедагогіки.

Розглянемо більш детально змістове наповнення етнопедагогіки й народної педагогіки як теоретичного підґрунтя формування етнопедагогічної компетентності майбутнього вчителя.

Одним із перших теоретично обґрунтував етнопедагогіку як самостійну галузь педагогічної науки Г. Волков. Учений розмежував та уточнив такі поняття, як «етнопедагогіка» й «народна педагогіка». Так, етнопедагогіка характеризується як галузь теоретичних досліджень, а народна педагогіка пов'язана з досвідом народного виховання, його ідеями і засобами. Г. Волков дає таке визначення етнопедагогіки: «Етнопедагогіка – наука про емпіричний досвід етнічних груп у вихованні та навчанні дітей, наука про морально-етичні й естетичні погляди на споконвічні цінності сім'ї, роду, племені, народності, нації» [1, с. 63]. Народна педагогіка визначається як об'єкт етнопедагогіки, тобто сукупність знань і навичок виховання, що збереглися в етнокультурних традиціях, народній поетичній і художній творчості, стійких формах спілкування і взаємодії дітей один із одним і з дорослими. Народна педагогіка відображає багатовікову побутову культуру й досвід виховання. Відмінність між народною педагогікою й етнопедагогікою полягає в тому, що народну педагогіку сформував народ із власного досвіду, виховання й навчання. Етнопедагогіка – це класична педагогічна наука, що досліджує закономірності та особливості народного та етнічного виховання. Вона користується методами й джерелами педагогіки, але разом із тим в ній формуються і власні методи.

Метою виховання в народній педагогіці є ідеал досконалої людини. Незважаючи на те, що в основі етнонаціонального ідеалу полягають загальнолюдські цінності, ідеал виховання будь-якого народу істотно відрізняється від виховних ідеалів інших народів. Саме ці особливості й повинні засвоїти майбутні вчителі в процесі етнопедагогічної підготовки, оскільки від них багато в чому залежить ефективність вирішення виховних завдань. П. Каптерев попереджав, що у вихованні необхідно орієнтуватися не на загальнолюдські цінності, необхідно враховувати етнокультурні особливості суспільства, оскільки «...єдиного загальнолюдського, загальнонародного педагогічного ідеалу не існує» [4, с. 190].

Найважливішими цілями української народної педагогіки є такі: виховання людини як трудівника, формування поглядів на працю як головну сферу людської діяльності, основу повноцінного життя; формування високоморальної людини з дбайливим ставленням до природи; виховання людини-патріота; шанобливе ставлення до людей інших етнічних груп. Народна педагогіка зберігає в собі загальні риси національної культури, методи та навички виховання, накопичені власним народом і традиціями інших етносів. Основу народної педагогіки становить духовна культура, народні звичаї, традиції, соціально-етичні норми. Слід зазначити, що гуманістичні традиції у вихованні формувалися споконвіку. У спільній праці з дорослими в дітей формувалися навички життя з людьми, а саме: співпраця, співчуття,

співпереживання, сприяння, причетність до навколишнього світу, турбота про інших людей, взаємодопомога, традиції гостинності. Уважалося, що головним пріоритетом людського життя є щастя інших, а не власні інтереси.

У народній педагогіці дитина сприймається як цінність. Ідея гуманізму закладена в самій основі народного виховання, оскільки діти – «благодать Божа». Опора на принципи природовідповідності й індивідуалізації – основний закон народного виховання. Кожна дитина – індивідуальність, яка характеризується тільки властивими їй особливостями й можливостями. Духовні, моральні якості не можна сформуванати у групи дітей, їх можна сформуванати в конкретній дитини. Народна педагогіка допомагає виявити унікальність, неповторність кожного, пізнати його здатності, допомогти самоствердитися, диференціювати виховний вплив.

Традиційне народне виховання є диференційованим: з хлопчика необхідно виховати чоловіка, з дівчинки – жінку – майбутню матір. У хлопчика необхідно виховати хоробрість, силу, спритність, почуття відповідальності за свої вчинки, а в дівчинки – спостережливість, чуйність, відданість, м'якість.

Незважаючи на існування специфічних особливостей виховання в різних народів, фундаментальними характеристиками є культ людини, висока моральність, культ праці [5]. Праця – це основа всіх моральних норм життя. «Хто любить працю, того люди шанують». Народній педагогіці притаманне виховання справою і в справі. Важлива роль діяльності у формуванні особистості: «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю». З давніх-давен було відомо, що працьовитість народжується в праці, повага до старших – в повсякденному прояві такої поваги, любов до ближнього – в турботі про інших. Єдність слова і діла – одна із найважливіших складових народної педагогіки.

Народна педагогіка, перш за все, – педагогіка сімейна, багатогранна за структурою спілкування, а це забезпечує спадкоємність поколінь. Спілкування з однолітками і дітьми інших вікових груп у народному вихованні здійснювалося під час участі в різних змаганнях, обрядах, святах, вечірніх посиденьках. До того ж, старші діти в родині долучалися до виховання молодших. Таким чином в них формувалася самостійність, відповідальність за доручену справу; готувалися до майбутнього сімейного життя.

Важливою особливістю народної педагогіки є її зв'язок з життям, тобто постійна взаємодія дитини з соціумом. У народній педагогіці виховує все, що оточує: і люди, і природа. Кожний крок дитини знаходиться під контролем дорослих, необов'язково близьких. Сьогодні ми це називаємо «педагогічним середовищем». Не тільки сім'я виховує дитину, а й суспільство: і дорослі, і діти живуть за одними моральними законами, немає виключення ні для кого.

Стосунки в народній педагогіці є гуманістичними. Так, «золоте правило» християнства «Поводься з іншими так, як хочеш, щоб ставилися до тебе»; любов до близьких, до Батьківщини, до рідної природи, до праці, до людини взагалі – загальнолюдські основи народного виховання. Ці почуття формувалися з раннього дитинства. Ці положення не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Отже, головні постулати народної педагогіки – це загальнолюдське підґрунтя й гуманістична спрямованість.

Народна педагогіка протягом століть накопичила безліч цінних форм і способів виховання: спостереження, приклад, практична діяльність, повчання, порада, похвала або осуд тощо. Найважливішим і найбільш ефективним способом виховання є практична діяльність дітей, їхня участь у господарській діяльності, в проведенні свят, заняттях народною музикою, танцями тощо.

Українська народна педагогіка характеризується потужним арсеналом засобів ефективного виховання особистості. Це знаряддя праці, художні вироби, ігри, фольклор, мова. Наприклад, в іграх, як потужному засобі виховання, формувалися необхідні фізичні якості дитини; ігри сприяли розвитку цілеспрямованості, наполегливості, сміливості; виховувалося розуміння важливості спільних правил, взаємних зобов'язань, взаємовиручки.

Народні традиції виховання не ідеальні, подекуди вони навіть категоричні, зустрічаються крайнощі, і це не панацея для вирішення всіх проблем. Проте безсумнівно, що в найбагатшому арсеналі народного педагогічного досвіду міститься й величезний потенціал для вирішення ключових проблем сучасного виховання.

У етнопедагогіці виокремлюють два важливих розділи: національний зміст і етнічно зумовлені методи освіти. До першого відносять етнокультуру й розглянуті в її ракурсі загальнолюдські знання. До другого – методи, що дозволяють в повному обсязі враховувати психологічні особливості сприйняття й мислення представників певного етносу.

Г. Волков виокремив такі засоби виховання в етнопедагогіці [1]: прислів'я і приказки, загадки, пісні, казки. Прислів'я, приказки є продуктом накопиченої мудрості народу, вони пов'язані практично зі всіма сферами людського життя. Прислів'я завжди мали виховний характер і втілювали певну педагогічну ідею. Маючи практичну спрямованість, прислів'я містять корисні настанови для молодого покоління, виконують освітню функцію. Однією із переваг цього етнопедагогічного засобу виховання є його форма, яка, завдяки

грі слів, ритміці, римі, стає легкою для запам'ятовування, формує уявлення дитини про загальноприйняті моральні принципи й закони, моральні якості, ставлення до праці й життєвих цінностей.

Цінність загадок як засобу виховання полягає в тому, що вони відображають моральні постулати; впливають на розумові здібності дитини, естетичне виховання, збагачують багаж знань дітей про оточуючу дійсність і суспільство, в якому живе дитина.

Народні пісні відображають поняття про добро, красу, щастя. У них виокремлені цінності, мрії народу, вікові очікування, надії. Народні пісні покликані прищепити любов до прекрасного, зформувати естетичні погляди. Пісню супроводжувалися всі події народного життя. Особливу виховну функцію Г.Волков відводить колисковій пісні, яка позитивно впливає на психічний стан і здоров'я дитини. Колискові пісні демонструють велику силу материнської любові, діти відчують ніжність і теплоту, закладену в ці пісні; вони сприяють створенню умов для подальшого виховання дитини.

Казки також несуть виховну функцію, оскільки в них завжди є певна мораль, істина; вони змушують замислитися, спонукають до роздумів. Завдяки деяким прийомам впливу казки виховують у дитини почуття прекрасного, формують моральні риси, учать відрізнити добро від зла, хороше від поганого. Виконуючи освітню функцію, казки знайомлять читача з народними звичаями, обрядами, традиціями, віруваннями, побутовими дрібницями. У казках відображено життя народу, його національні риси. Захоплюючий сюжет і образність роблять казки цікавими для дітей, полегшують їхнє сприйняття, отже, збільшують їхній педагогічний вплив.

Уважаємо, що надзвичайно важливо за роки студентського навчання сформувати інтерес студентів до питань полікультурного, національного й міжнаціонального виховання учнів, потреби в професійній готовності грамотно вирішувати їх у роботі з дітьми.

Отже, етнопедагогічний підхід є важливим методологічним інструментом освітнього процесу в школі, орієнтованого на збереження й розвиток етносу, створює можливість для вільного самовизначення й самореалізації особистості в умовах багатомірного діалогу культур. Етнопедагогічна компетентність, яка пов'язана з засвоєнням і практичним використанням ідей народної педагогіки, етнопедагогіки, є необхідною, обов'язковою умовою професійної підготовки майбутніх вчителів. Ефективність процесу формування етнопедагогічної компетентності майбутніх вчителів залежить від комплексного використання науково-методологічних, освітньо-методичних і організаційно-педагогічних чинників.

Література

1. Волков Г. Н. Этнопедагогизация целостного учебно-воспитательного процесса / Г. Н. Волков. – Москва : ГосНИИ семьи и воспитания, 2001. – 160 с.
2. Волошина О.В. Роль дисциплин педагогического цикла у профессиональному розвитку майбутніх учителів. / О.В. Волошина // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 39. – Вінниця, 2013. – С. 130-134.
3. Волошина О.В. Роль моральних відносин між учителем і учнями в навчально-виховному процесі / О.В. Волошина // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 41. – Вінниця, 2014. – С.66-70.
4. Каптерев, П.Ф. История педагогики / П.Ф. Каптерев. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/pedagogics/rus/216>.
5. Ткаченко О. М. Теоретико-методичні засади формування етнопедагогічної компетентності майбутніх вчителів гуманітарного профілю: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / О.М. Ткаченко; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Кіровоград, 2013. – 40 с.

References

1. Volkov G. N. Jetnopedagogizacija celostnogo uchebno-vospitatel'nogo processa / G. N. Volkov. – Moskva : GosNII sem'i i vospitanija, 2001. – 160 s.
2. Voloshyna O.V. Rol dystsyplin pedahohichnogo tsykladu u profesiinomu rozvytku maibutnykh uchyteliv. / O.V. Voloshyna // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia. – Vypusk 39. – Vinnytsia, 2013. – S. 130-134.
3. Voloshyna O.V. Rol moralnykh vidnosyn mizh uchitelem i uchniamy v navchalno-vykhovnomu protsesi / O.V. Voloshyna // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia. – Vypusk 41. – Vinnytsia, 2014. – S.66-70.
4. Kapterev, P.F. Istorija pedagogii / P.F. Kapterev. – [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: <http://www.portal-slovo.ru/pedagogics/rus/216>.
5. Tkachenko O. M. Teoretyko-metodychni zasady formuvannia etnopedahohichnoi kompetentnosti maibutnykh vchyteliv humanitarnoho profilii: avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.04 / O.M. Tkachenko; Cherkaskyi natsionalnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho. – Kirovohrad, 2013. – 40 s.